

Валентина Матях

ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ В СВІТЛІ НОВІТНІХ ІСТОРИОГРАФІЧНИХ ТЕНДЕНЦІЙ

Щоб не ввести в оману читача, а також не наразити себе на критичні закиди з боку можливих опонентів щодо неповноти розкриття задекларованої у назві проблеми, автор вважає за необхідне зауважити, що такого завдання він перед собою і не ставив. Дану студію слід скоріше розглядати як попередні роздуми, скромний ескіз, який згодом буде розгорнуто у більш широке дослідницьке ессе. Отож дозволимо собі викласти деякі погляди на новітню українську історіографію крізь призму міри дослідженості у ній проблематики національного історичного процесу раннього нового часу та тих можливостей, які відкриваються перед істориками у цій царині на найближче майбутнє.

Насамперед підкреслимо, що інтеграція української історичної науки в єдиний історіографічний простір нині не є питанням більш-менш віддаленої перспективи, а виступає реалією сьогодення. Звідси завдання, які стоять перед вітчизняними істориками, полягають не лише у подоланні негативних наслідків більш ніж півстолітнього розриву в національній історіографічній традиції (зазначимо: за останнє десятиліття ситуація з цим фактично вирівнялася, і не помічати позитивних змін здатен лише той, хто цього не хоче), а й у тому, щоб представити кілька тисячоліть української історії невід'ємною складовою спільної історії європейського континенту, на порозі створення якої сьогодні стоїть європейська наукова співдружність¹.

Що це означає на практиці? По-перше, йдеться про необхідність детального прописання власного історичного минулого (більшістю європейських національних історіографій цей шлях вже благополучно пройдений, як, до речі, й шлях тотального опрацювання наявної джерельної бази) в усій його багатогранності й при-

чинно-наслідковій взаємопов'язаності процесів політичних, культурно-духовних, господарських, соціальних, з усіма їх локальними особливостями та закономірностями загальноєвропейського характеру. По-друге, сучасному українському досліднику при препаруванні власного конкретно-історичного матеріалу слід виходити не лише із здобутків і традицій вітчизняної наукової практики, а й взяти на озброєння весь теоретичний та методологічний арсенал і дослідницький інструментарій, напрацьований за останній час міжнародним науковим інтелектом. Отже, йдеться про назрілу очевидність «кардинальних змін у самому стилі мислення історика, засобах систематизації та інтерпретації історіографічного матеріалу, в системі категорій і понять, якими оперує історична наука»².

І в цьому сенсі велике навантаження лягає на українську історіографію, особливо якщо мати на увазі її парадигмальну функцію. Концентруючи «у своєму арсеналі методологічні засади, теоретико-історіософські надбання і практичний досвід історичного дослідження»³, саме історіографія повинна не лише систематизувати й критично осмислити накопичений історичною наукою доробок, а й суттєво розширити її предметне поле, відкрити нові горизонти для наукових пошуків.

Разом з тим ситуація, що склалася останнім часом в цій науковій галузі, не може не викликати певного занепокоєння. Як не прикро про це говорити, але, на жаль, в сучасній українській історіографії намітився досить помітний розрив між осмисленням здобутків української історичної думки і її практичними надбаннями в дослідженні реалій українського минулого як на етапах більш віддалених, так і за часів, впритул наближених до сьогодення, тим більше не набуто досвіду прагматичного вписання цього здобутку у контекст європейського історіописання. Адже в переважній своїй більшості узагальнюючі історіографічні праці радянської доби через причини, цілком зрозумілі, сьогодні навряд чи можуть задовольнити практичні потреби історичної науки. Увага ж сучасних історіографів переважно зосереджена на дослідженнях фрагментарних. Фундаментальні ж історіографічні проблеми продовжують залишатися на периферії їхніх наукових інтересів (адже спроби створення кількох узагальнюючих вузівських курсів⁴ не

зменшують нагальність теоретичного осмислення українського історіографічного процесу на сучасному науковому рівні).

Другою реалією сьогодення, з якою не можна не рахуватися, є наявність до певної міри руйнівного впливу на історіографічну сферу такого фактору, як присутність в ній так званої постмодерністської течії⁵, з її викликом традиційній історичній школі, з надмірною гіперболізацією в новітній українській історичній науці кризових тенденцій, підкресленням її меншовартості, провінційності, підміни національної парадигми науковим космополітизмом, намаганням увести дослідників з площини побудованих на емпіричному досвіді теоретичних схем і концепцій та практичних реконструкцій в царину розумової абстракції (ситуація, якої, на відміну від літературно-мистецької сфери українській історичній думці щасливо вдалося уникнути на початку ХХ ст.), підміною конструктивної наукової критики та толерантного наукового дискурсу войовничим утвердженням власної непогрішності, тощо.

Зазначимо, що такий стан речей зовсім не слід сприймати як особливить внутрішньоукраїнської історіографічної ситуації. Так званий «постмодерністський виклик» на зламі ХХ–ХХІ ст. сколихнув всю світову історичну думку, змусивши її представників у різних країнах світу сконсолідувати свої зусилля по збереженню престижності «історії як науки й істориків як членів академічної співдружності» в умовах руйнування «засад професійної пізнавальної діяльності історика»⁶, «появи “незаконно рождених” нових предметних сфер історії»⁷. Водночас не можна не зазначити, що, досягши українських теренів із помітним запізненням у часі, це історіографічне явище загальнопланетарного характеру на місцевому ґрунті, по суті, втратило свою продуктивну функцію (адже навряд чи українські постмодерністи зможуть назвати хоча б з десяток створених ними за останній час більш-менш вартісних, по справжньому новаційних праць*), перетворившись на своєрідного цензора новітнього наукового доробку представників академічної історіографічної школи.

* Зауважимо, тут не йдеться про періодичні газетні інтерв'ю пані Яковенко, або ж рецензійні публікації «Українського гуманітарного огляду».

Як не дивно (а, можливо, саме через те, що ця проблематика нині найбільш інтенсивно розробляється), увага постмодерністів переважно концентрується на критиці досягнень традиційної історіографії саме у царині дослідження національного історичного процесу ранньомодерної доби. Насамперед це стосується таких фундаментальних проблем, як українське державотворення раннього нового часу, існування та сутнісна характеристика Української козацької держави, Українська національна революція XVII ст., національно-визвольні змагання українців кінця XVI–XVIII ст. та роль у цих процесах козацтва тощо. Сумніву піддаються як достовірність джерельної бази, так і сама можливість історика досягнути суть досліджуваних явищ.

Бажаючи докладніше ознайомитися з конкретними прикладами такого наукового нігілізму радимо звернутися до публікацій Я. Дашкевича, З. Краснодембського, В. Степанкова, С. Терна⁸, а також праць лідера (принаймні, така думка побутує в певному колі колег) українського постмодерну Н. М. Яковенко⁹. Від себе лише зазначимо ще раз, що в своїй основі постмодернізм далеко не є винаходом сьогодення (згадаємо хоча б теоретичні виклади Ф. Ніцше, В. Герґе, Ч. Бірда, К. Беккера та ін. вчених кінця XIX — першої половини XX ст.), а отже перебільшувати вплив деструктиву означеної течії на поступ сучасної історіографії напевно чи варто, однак не варто його й ігнорувати. Принаймні, присутність постмодернізму в новітньому українському історіографічному просторі не дозволить представникам академічного напрямку заспокоюватися на досягнутому, а змусить перебувати у постійному пошуку нових проблемних варіацій й побудови нових інтерпретаційних моделей. Можливості ж на цьому шляху сьогодні необмежені.

Склалося так, що впродовж кількох десятиліть українська історична наука перебувала в ізоляції від тих інноваційних змін та методологічних модифікацій, якими з кінця XIX і фактично впродовж майже всього наступного століття живився світовий історіографічний простір. Але в цьому можна віднайти й певний позитив. Адже сьогодні українські науковці, опанувавши здобутий світовою історичною наукою досвід, мають можливість спокійно і ви-

важено, цілком обдуманно, уникаючи крайнощів і сліпого копіювання, екстраполювати його позитивні надбання на український ґрунт, при цьому запобігши тих болісних супровідних процесів вкорінення нового, які є неодмінним супутником періодів наукових переломів.

Які ж можливості при цьому відкриваються на найближчу перспективу в дослідженні українського ранньомодерну?

«Наукове прочитання історії України, — стверджують сучасні історики, — ...полягає насамперед у переоцінці історіографічних здобутків, запереченні тих, які не витримали перевірки часом або ж були мертвонародженими, та водночас підтвердженні та реабілітації тих, які довели своє право на існування»¹⁰. Останнє інтелектуальне зрушення, яке датується в історіографії 1989–1992 рр. і полягає у відмові (насамперед на пострадянському просторі) від марксистської концепції світового історичного процесу, безпосередньо торкнулося й українського історичного середовища. Чи були готові до цього українські історики?

На фоні полярності думок, яку на зламі 80–90-х рр. засвідчили численні дискусії та публікації на сторінках фахової періодики¹¹, в Києві, на типографічній базі Інституту історії України НАН України, побачила світ невелика брошура двох провідних фахівців в галузі української політичної історії раннього нового часу В. А. Смоля та В. С. Степанкова¹². Прикметно, що її поява фактично збіглася за часом із поверненням (після тимчасового відходу у тінь інших наукових напрямів) політичної історії на свої пріоритетні позиції у європейській історіографії. «Під політичною історією, — зазначає Д. Тош, — звичайно розуміється вивчення всіх аспектів минулого, пов'язаних із структурою влади в суспільстві — з тим, що в більшості відомих нам форм організації людської спільноти визначається поняттям “держава”. Сюди входять інституалістська організація держави, суперництво фракцій і партій за владу, міждержавна політика»¹³.

Ми не випадково зробили цю ремарку. Адже запропонована нова концепція історії Національно-визвольної війни українського народу не лише рішуче витіснила з української історіографії навіязаний їй у 50–80-х рр. минулого століття стереотип щодо

оцінки сутності та основного змісту політичних подій в Україні XVII ст., а й надала своєрідної спрямованості пошукам представників академічного напрямку в царині української історії раннього нового часу. Адже нова концепція недвозначно доводила: національно-визвольна епопея, що точилась на українських теренах з кінця 40-х до середини 70-х рр. XVII ст., «започаткувала нову епоху в боротьбі народу за незалежність і створення самостійної держави»¹⁴. І хоча геополітичні реалії тогочася істотно обмежили час її існування як повноцінного суверенного утворення, вона «у формі Лівобережного гетьманства на правах автономії проіснувала в складі Росії» до початку 80-х рр. XVIII ст., а сформульована у ході революційних подій національна державна ідея «стала для наступних поколінь українців неписаним заповітом у боротьбі за незалежність»¹⁵, «потужним імпульсом для розвитку zdeформованої і придушеної національної самосвідомості українського суспільства, позбавленого своєї держави»¹⁶.

Переглянувши сутність, типологію, хронологічні межі, періодизацію, роль і місце Національно-визвольної війни в українській та європейській історії, класифікувавши її як Українську революцію XVII ст., науковці запропонували і свою схему розвитку у другій половині XVII–XVIII ст. українсько-російських відносин, згідно з якою акценти із штампу спільності історичного минулого українського і «єдинокровного» російського народів, якою обумовлювався основний сенс національно-визвольних змагань українців в середині XVII ст. як боротьби за об'єднання двох «братніх» слов'янських народів, переміщувалися у площину національної державотворчості, реалізації на практиці основоположних засад української державної ідеї та програми унезалежнення власної держави. Зрозуміло, що цим самим докорінно змінювалися акценти в трактуванні цілого комплексу виявів суспільно-політичного процесу не лише нового, а й новітнього часу.

Безперечно, поява на початку 90-х рр. минулого століття нової концепції Національно-визвольної війни, яка згодом трансформувалася авторами в концепцію Української національної революції XVII ст., стала можливою завдяки радикальній зміні історіографічної ситуації в Україні, зокрема, становленню в ній на

кінець 80-х рр. нової державницької школи, ґрунтованої на традиціях і досягненнях попередників, а також розширенню інформаційного поля шляхом відкриття перед українськими вченими більш вільного доступу до надбань світової історичної думки та таємниць закордонних архівосховищ (щоправда, незабаром на цьому шляху перед ними постали труднощі вже дещо іншого — матеріального характеру). Попри скепсис українських постмодерністів щодо відтворення історичної ретроспекції національної державотворчості та їх спроб (на підставі реанімації віджилих річпосполитських концепцій української історії) відтіснити національний історичний процес раннього нового часу на периферію тогочасної європейської цивілізації, науковцями академічного напрямку протягом порівняно короткого періоду опрацьовано і введено до наукового обігу значний пласт нового документального матеріалу, користування яким з ряду обставин було неможливим на попередніх етапах, піднято й досліджено ряд важливих проблем з історії українського державотворення¹⁷.

Зокрема, з'явилася низка наукових праць, в яких автори спробували переглянути деякі, здавалося б, вже добре вивчені епізоди та події в політичній історії України другої половини XVII–XVIII ст. та віднайти у ній чимало незаповнених лакун¹⁸. Головним напрацюванням істориків в цій царині стало утвердження, як історіографічно визнаного, факту існування на етнічноукраїнських теренах за козацької доби української історії національного державного організму в його певних політико-юридичних модифікаціях і — як слідство з цього — з'ясування ролі російського (поряд з польським, кримсько-турецьким, шведським тощо) фактора в українському державотворчому процесі раннього нового часу¹⁹, переглянуто цілий комплекс питань, пов'язаних з українсько-російськими переговорами взимку-навесні 1654 р.²⁰

В цілому вся тематика з проблеми української державотворчості XVII–XVIII ст. фокусується у двох площинах. По-перше, це політико-адміністративний устрій Української держави та становлення і розвиток її державно-правних інституцій. Іншим важливим аспектом, який, як і на попередніх етапах, продовжує домінувати в дослідницьких інтересах, є дослідження проявів державно-

го будівництва в Україні-Гетьманщині в контексті її тогочасної політичної історії та геополітичної ситуації.

Незважаючи на появу ґрунтовних, належно аргументованих досліджень, багато проблем з історії українського державотворення раннього нового часу продовжують залишатися дискусійними (йдеться про республіканську чи монархічну концепції державного устрою Гетьманщини; наявність державотворчих планів у Б. Хмельницького на початку Національно-визвольної війни; хронологічні межі визначення Української держави як повноправного суб'єкта міжнародного права; місце і сутність українсько-московського договору 1654 р. в державотворчому процесі; ряд питань адміністративно-територіального устрою, наявність власної української монети за часів Б. Хмельницького та П. Дорошенка тощо). Не існує не тільки комплексного дослідження з історії українського державотворення, але й потребують спеціальних монографічних розробок такі питання, як політико-суспільний устрій Української держави в його генезі; формування державницьких теорій в українській суспільно-політичній думці; взаємозв'язок державного ладу та соціальної й економічної політики уряду; державна політика в галузі культурного будівництва; з'ясування політичної структури українського суспільства; погляд на Українську державу крізь призму геополітичних інтересів країн Центральної і Східної Європи, могутніх держав Заходу; врахування азіатського геополітичного вектору тощо.

Варто також з'ясувати роль людського фактору в державотворчому процесі; прослідкувати, наскільки чіткими були державотворчі концепції українських гетьманів як носіїв найвищої державної влади в країні; дослідити процес формування стереотипу влади та держави в масовій свідомості; трансформацію останньої у свідомість політичну тощо. Необхідно також дослідити державно-територіальний устрій України-Гетьманщини та етнічну структуру її народонаселення. Визріла необхідність комплексного вивчення українських державних інституцій в їхній самотності, еволюції та взаємовпливах, а також виявити їхні тотожності чи відмінності з державними установами та структурами інших європейських країн; розглянути фактори, що сприяли інтенсивності державного

будівництва в середині XVII ст. і призвели до його повного затування лише протягом кількох наступних десятиліть, нарешті, виявити місце та з'ясувати роль українського державотворення й українського державного організму в цивілізаційній системі та суспільно-політичних структурах Європейського континенту, що можливе через порівняльний аналіз національного і загальноєвропейського досвіду державного будівництва та державотворчих теорій. На черзі також підведення під проблему належного фундаменту шляхом створення синтезного історіографічного курсу з проблем дослідження історії українського державотворення раннього нового часу.

Важливою науковою проблемою, найтіснішим чином пов'язаною з українським державотворенням другої половини XVII–XVIII ст., на новітньому історіографічному відрізку (як і за попередніх періодів) залишається проблема українсько-російських відносин, коріння перманентної актуалізації якої знаходиться як у площині суто академічного інтересу, так і прикладного застосування в поточній міждержавній практиці²¹. Прикметно, що у своїх студіях представники новітньої української історіографії намагаються не лише простежити магістральну лінію розвитку стосунків між Україною і Росією у другій половині XVII–XVIII ст., а й досягнути їх суть, визначити основні тенденції та характерні вияви на окремих етапах. Так, з'ясовуючи місце московського напрямку у політичних планах Б. Хмельницького, науковці наголошують на тому, що орієнтація гетьмана на Російську державу обумовлювалася насамперед намаганням зберегти завойовану незалежність Української держави та забезпечити можливості її соборності в тій конкретній геополітичній ситуації, яка склалася навколо України на момент укладення українсько-російського договору, і лише як другорядні при цьому враховувалися такі фактори, як історична традиція, етнічна близькість двох слов'янських народів, православне віросповідання тощо.

Наявний на сьогодні в новітній українській історіографії доробок в царині дослідження українсько-російських міждержавних відносин в їхній хронологічній протяжності дозволяє стверджувати, що пріоритет тут, як і на попередніх етапах, впевнено перебра-

ли на себе стосунки політичні. Разом з тим, важливим фактором, що суттєво впливає на характер співіснування будь-яких сусідніх народів, є взаємодія етнокультурна, взаємодія духовна. Саме тому, очевидно, цей фактор визнається сучасними вченими за головний в процесі денаціоналізації української еліти на зламі середньовіччя та нового часу та поступової втрати нею державотворчої потенції²². Саме тому, очевидно, не випадковим, а цілком закономірним виглядає той факт, що в міфотворчості спочатку імперських, а згодом радянських ідеологів поряд із міфом про Переяслав 1654 р. з незначним розривом у часі утверджується ще один міф — про зверхність «передової» російської культури над культурою українською, яка відповідно вдягається у шата провінційності, хуторянськості. Тим часом, історичні реалії промовляють дещо про інше.

Високий культурно-духовний потенціал української ранньомодерної нації засвідчило нове фундаментальне видання з історії української культури другої половини XVII–XVIII ст.²³, в якому на широкому історичному тлі розкриваються внутрішні зв'язки і закономірності українського культурного процесу, його місце і роль у всесвітній культурно-історичній цивілізації. Перед науковцем же цей узагальнюючий том відкриває нові перспективи в дослідженні інтелектуального життя не лише Української козацької держави, а й самобутності культурно-духовного розвитку українських етнічних теренів, які в другій половині XVII–XVIII ст. продовжували залишатися поза її територіальним ареалом. На сьогодні ж цілком однозначно можна стверджувати, що вже на середину XVII ст., тобто добу Української національної революції, Україна, на відміну від свого політичного сусіда, жила повнокровним, досить розвиненим інтелектуальним життям. Життям самобутнім, проте чітко зорієнтованим на європейський культурно-духовний простір. Це спостерігається у всіх без винятку галузях — науково-освітній, архітектурно-мистецькій, музично-театральній, літературній, сфері матеріальної, нарешті — політичної культури. Причому, у розвитку всіх без винятку культурно-духовних формовивів, які з середини XVII ст. спрямовувалися на утвердження національної самобутності та національної самоідентичності, вирі-

шальну роль відігравав саме український елемент. Натомість (особливо з початку XVIII ст.) на російських кресах в культурно-духовній сфері спостерігаються дещо інші процеси, а саме формується, а на середину XVIII ст. набуває свого утвердження культура імперська, ґрунтована не на російському, а на іноземному інтелекті. Наскільки позначилися ці явища на асиміляції української культури в загальноімперську, наскільки значним був вплив українського інтелекту на культурний розвиток Російської імперії, наскільки українська інтелектуальна діаспора в Москві та Петербурзі впливала на урядову політику в культурній сфері — питання, які слід розв'язувати.

Без перебільшення можна стверджувати: на сьогодні в українській історичній науці фактично втрачено цілу історіографічну традицію дослідження соціально-економічних процесів, започатковану із становленням історіографії як науки і розвинену (щоправда, із значними деформаціями — слідством все тієї ж ідеологічної міфотворчості) за радянських часів. Тим не менше, вже в кінці XIX — на початку XX ст. українськими науковцями було зроблено ряд цікавих спостережень стосовно специфіки і самотності розвитку економіки Української козацької держави та тих негативних явищ, які породила в цій сфері економічна політика російського царату, спрямована, особливо від початків реформаторської діяльності Петра I, на підрив і поступове нівелювання національної української соціально-економічної моделі, витвореної у роки революції й зорієнтованої на західноєвропейські господарсько-економічні системи нового часу. Звернення уваги на студіювання в царині українсько-російських соціально-економічних стосунків постперейславської доби з позиції сучасного історіописання може дати цікаві і надзвичайно повчальні результати. З іншого боку, з'ясування місця і ролі ранньомодерної України в господарсько-економічній системі Центрально-Східного регіону Європи навряд чи можливе без поглибленого дослідження специфіки соціально-економічного розвитку українського Правобережжя та західноукраїнських теренів, який відбувався під впливом факторів, дещо відмінних від тих, які діяли в кордонах України-Гетьманщини.

Значною популярністю у науковців різних поколінь користувалася і продовжує користуватися проблематика, пов'язана із дослідженням національно-визвольних змагань українців раннього нового часу. Однак досить питомий у кількісному відношенні доробок у цій сфері, на жаль, не завжди засвідчує достатню ступінь глибини її наукової розробки. Зокрема, це стосується й такої центральної події української історії XVII–XVIII ст., як Національно-визвольна війна українського народу, в сучасній інтерпретації — Українська національна революція XVII ст., в якій тією чи іншою мірою сфокусувалися як причини, так і наслідки всіх без винятку суспільно-політичних процесів і акцій найближчих десятиліть і століть.

Очевидно, багатоаспектність і багатовекторність цієї важливої наукової проблеми обумовлює той факт, що ставлення науковців до неї і сьогодні продовжує залишатися досить неоднозначним і далеко не завжди адекватним тогочасним реаліям. Чималу роль у цьому відіграють ті концептуальні засади, з яких той чи інший дослідник підходить до загальної оцінки доби XVII–XVIII ст. та місця і значення у ній подій 1648–1676 рр. Таке розмаїття оціночних критеріїв засвідчує, що в царині дослідження центральної (не лише в національному, а й в масштабі загальноєвропейському) проблеми на найближчу перспективу можливості для наукового студіювання практично не обмежені. Адже свого нагального розв'язання потребують такі питання, як національно-соціальний склад учасників національно-визвольних рухів на різних етапах революції; співвідношення між соціальними і національно-визвольними вимогами в програмах її лідерів; конфесійний фактор в його співвідношенні з іншими рушійними факторами визвольної епопеї XVII ст.; рівень тогочасної національної самосвідомості та політичної культури українського соціуму; вплив Національної революції на економічну і культурну сфери; негативи, викликані революційними подіями середини XVII ст. в господарській та демографічній сферах; нарешті — місце Української національної революції в загальноєвропейській революційній ситуації XVII–XVIII ст. тощо.

Не менше запитань залишають для науковців і національно-визвольні змагання українців постреволюційної доби, зокрема, могутнього гайдамацького руху XVIII ст., в якому, особливо у виступі 1768–1769 рр., чітко простежуються традиції, започатковані Національно-визвольною війною середини XVII ст. На потребі переосмислення багатьох головних аспектів проблеми неодноразово наголошує у своїх працях В. А. Смолій. Зокрема, на його думку, свого перегляду потребують усталені погляди на причини гайдамаччини, суспільно-політичні передумови вибуху Коліївщини, питання про характер та типологізацію подій 1768–1769 рр. в Правобережній Україні, ставлення до них Росії, «так званий “возз’єднавчий рух”, який тривав у Правобережжі протягом XVIII ст.», та ряд інших аспектів проблеми²⁴. Постає й потреба перегляду поширеної в історіографії версії про досить примітивне озброєння повстанців. Безперечно, цікавим уявляється з’ясування не тільки соціального та кількісного складу загонів повстанців, а й рівня їхньої соціальної свідомості. Істотні розбіжності існують й в оцінках ролі православного фактору у розвитку гайдамацького руху. Натомість наявність в історіографії попереднього часу поляричних точок зору та відсутність новітніх наукових розробок наводять на думку про доцільність детальнішого вивчення цих питань.

Важливою ланкою дослідження історії Коліївщини виступає розгляд того резонансу, який викликав цей рух в урядових колах Росії. Не менш цікавим аспектом є сприйняття дослідниками значення гайдамацьких виступів як для національного, так і для загальноєвропейського процесів. Поза увагою науковців залишилися такі питання, як вплив подій 1768–1769 рр. на російсько-турецькі відносини кінця XVIII ст., стратегічне місце Умані в планах повстанців, реакція урядових кіл європейських країн на внутрішньоукраїнську ситуацію в період розмаху Коліївщини тощо. Отже, сьогодні немає жодних підстав підводити ризик під вивченням цієї важливої наукової проблеми.

Останнім часом у фокусі дослідницьких інтересів все частіше опиняється проблематика, пов’язана із вивченням історичного зрізу ментальності та процесів формування національної свідомості українського соціуму, зокрема, на етапі існування Україн-

ської козацької держави. Разом з тим, специфіка подібних досліджень полягає насамперед у тому, що в цьому випадку історик має справу не з матеріальними свідченнями розвитку суспільства, а з абстрактними константами його духовності. Приступаючи до подібних досліджень, він повинен перш за все узагальнити накопичений в світовій історіографії досвід вивчення суспільної свідомості і духовної культури етносів та націй; ув'язати установки, ідеї, переконання, моральні та етичні норми поведінки індивіда з загальною канвою його історичного буття, враховуючи при цьому всю сукупність економічних, політичних, ідеологічних, культурних, релігійних чинників, якими зумовлюється психологічний клімат епохи.

При цьому не слід забувати, що особливістю буття українського етносу є його відносно коротке хронологічно існування в умовах наявності власного незалежного державного організму. Переважно ж українські землі на більш-менш короткий проміжок часу підпадали під економічну й політичну залежність від іноземних держав — Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Росії чи Габсбурзької монархії, що не могло не залишити відповідного карбу і на ментально-свідомісній сфері та національному характері українців. Цікаво простежити і більш опосередковані впливи на українську ментальність здобутків західноєвропейської духовної цивілізації, зокрема, трансформації на українському національному ґрунті ідей Реформації та Просвітництва, Протестантизму та інших течій духовного життя Європи на зламі середньовіччя і нового часу.

Надзвичайної актуальності набуває з'ясування рівнів інтелектуального та духовного розвитку окремих станів, верств і соціальних прошарків українського суспільства, впливу на їх свідомість інтеграційних процесів. При цьому слід пам'ятати про ту роль, яку відіграють у формуванні соціальної психології «елітарні прошарки суспільства як носії повної інформації про соціокультурну спадщину нації»²⁵. В українському суспільстві другої половини XVII–XVIII ст. цю функцію надійно перебрали на себе представники заможних кіл козацтва — так звана козацька старшина та новонароджена шляхта, які «були змушені, добровільно чи при-

мусово, розділити роль політичного представника землі та захисника “малоросійських прав і вольностей” з українським гетьманом»²⁶.

Слід зауважити, що в новітній історичній літературі висловлено різні точки зору щодо рівня національної свідомості українців на завершення першої половини XVII ст., хоча переважна більшість дослідників сходиться на тому, що революція застала українське суспільство на стадії досить високого духовного розвитку, який оцінюється як період національного піднесення²⁷. Поява абсолютно нової якості в суспільній свідомості припадає на 1648–1676 рр. — добу Української національної революції. Отже, при дослідженні стрімких зрушень в тогочасному світосприйнятті українців завдання полягає насамперед в окресленні кола тих свідомісних рівнів і форм, зміни в яких ставали загальнонародним надбанням. При цьому перш за все необхідно акцентувати увагу на модифікаціях в політичному і соціальному свідомісних зрізах. По-друге, варто чітко означити сукупність тих чинників, які протягом лише кількох років обумовили якісні зрушення в світогляді українського суспільства.

Зауважимо, що досліджуючи суспільну свідомість українського соціуму XVII–XVIII ст., не можна не враховувати кількох важливих моментів. Йдеться насамперед про ступінь збереженості або ж нівелювання в ній таких громадянських цінностей, як козацький демократизм, особиста свобода, політична рівність, можливість утримання політичної влади, поняття національного, патріотизм, служіння вітчизні, лицарська гідність, козацькі та шляхетські вольності тощо. По-друге, вже сьогодні цілком можливо поставити питання про міру впливу на суспільну свідомість тогочасних політичних та геополітичних факторів, з’ясувати, яким саме чином під їх дією відбувалася трансформація усталених на попередньому етапі стереотипів поведінки та ідейних переконань як представників різних соціальних прошарків, так і суспільства в цілому.

Ми свідомо фокусувалися на проблемах закальонаціонального значення, крізь які так чи інакше переломлюється більш

вузька, конкретизована на менш масштабніших явищах, окремих подіях, персоналіях проблематика.

Багатоаспектність й багатоситуативність українського історичного процесу неодмінно породжує й багатоваріативність його інтерпретаційного прочитання. Сьогодні ніхто не вправі нав'язувати історичній науці якусь одну методологію, один кут бачення. Історик сьогодні може і повинен застосовувати найрізноманітніші методи і принципи історичного дослідження, незалежно від того, пропонуються вони позитивістською історіографічною традицією, виходять із табору прибічників постмодернізму, становлять підвалини політичної антропології, гендерної чи інтелектуальної історії або випрацювані в сфері новітньої соціальної історії. Сьогодні історик повинен оволодіти майстерністю використання цивілізаційних і культурно-історичних підходів, вільного вар'ювання методикою широкого спектру дисциплін соціогуманітарної сфери, працювати як на рівні теоретичних узагальнень, відтворюючи історичний процес в комплексі взаємопов'язаних складових, так і заглиблюватися у розробку мікросюжетів, світ нетипового, унікального. Лише за умови такої багатоваріативності дослідницьких пошуків відкриваються реальні можливості реконструкції минулого у всій його багатогранності та багатовимірності.

Безперечно, будь-яке історичне дослідження не може бути стовідсотково об'єктивним, як би щиросердно вчений до цього не прагнув. Більшою або меншою мірою, але на ньому неодмінно позначиться світогляд, професіоналізм, інтелект, ціннісні орієнтації, громадянська позиція дослідника, сучасні йому суспільні запити. Насамкінець хотілося б нагадати сентенцію, сформульовану кілька десятиліть тому британським істориком і філософом Р. Дж. Коллінгвудом: «Історик має право і зобов'язаний, користуючись методами, які притаманні його науці, скласти власне судження про те, яким є правильне рішення будь-якої проблеми, яка постає перед ним у процесі його праці»²⁸. Дійсно — історіописання є творчість індивіда. Сукупність же індивідуальних бачень дозволяє наблизитися до реалістичної реконструкції минулого.

- ¹ Докладно про це див.: Kocka J. Das östliche Mitteleuropa als Herausforderung für eine vergleichende Geschichte Europas // Zeitschrift für Ostmitteleuropa Forschung. — 2000. — Bd. 49. — N 2; Le Goff I. Europa bauen // Schulze H. Stadt und Nation in der europäischen Geschichte. — München, 1999; Исламов Т. М. Европейские историки о европейской истории // Новая и новейшая история. — 2003. — № 5; та ін.
- ² Верменич Я. Історична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу. — К., 2001. — С. 177.
- ³ Калакура Я. Українська історіографія: теоретико-методологічні засади та основні етапи розвитку // Історичний журнал. — 2003. — № 1. — С. 98.
- ⁴ Див., наприклад: Кравченко В. В. Нариси української історіографії епохи українського Відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). — Харків, 1996; Колесник І. І. Українська історіографія. XVIII — початок XX століття: Навчальний посібник. — К., 2000; Коцур В. П., Коцур А. П. Історіографія історії України: Курс лекцій. — Чернівці, 1999; Стельмах С. Історична наука в Україні епохи класичного історизму. XIX — початок XX століття. — К., 2005; та ін.
- ⁵ Див.: Анкерсмит Ф. Историография и постмодернизм // Современные методы преподавания новой и новейшей истории. II семинар «Методология и средства современного исторического исследования». — М., 1996; Ankersmith F. The Origins of Postmodernist Historiography // Historiography between Modernism and Postmodernist (Contributions to the Methodology of Historical Research). — Amsterdam — Atlanta, 1994; «Постмодернистский вызов» и перспективы новой культурной и интеллектуальной истории // Репина Л. П. Новая историческая наука и социальная история. — М., 1998.
- ⁶ Селунская Н. Б. Методологическое знание и профессионализм историка // Новая и новейшая история. — 2004. — № 4. — С. 25.
- ⁷ Там же. — С. 29.
- ⁸ Дашкевич Я. Постмодернізм та історична українська наука: навчальний посібник з історії України для середніх шкіл / Збірник статей. — К., 2000; Краснодембський З. На постмодерністських роздоріжжях культури. — К., 2000; Степанков В. 1648 рік: початок Української революції чи «домової війни» // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — Вип. 3. — К., 2003; Терно С. Нові підходи у вивченні історії: прогрес в науці чи шлях в нікуди // Історія в школах України. — 2003. — № 1, 2.
- ⁹ Яковенко Н. Розтятий світ: культура України-Руси в переддень Хмельниччини // Сучасність. — 1994. — № 10; Її ж. Між правдою та славою (Не зовсім ювілейні роздуми до ювілею Богдана Хмельницького) // Сучасність. — 1995. — № 12; Її ж. У кольорах пролетарської революції // Український гуманітарний огляд. — К., 2000. — Вип. 3; Її ж. Паралельний світ: дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVIII ст. — К., 2002; Її ж. Ранньомодерна українська історія: спірні питання опису й методології // Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології. Матеріали Всеукраїнського науково-методологічного семінару (Київ, 17 червня 2004 р.). — К., 2005; та ін.
- ¹⁰ Горобець В. М. Переяславсько-московський договір 1654 р.: причини і наслідки. Історіографічні традиції та історичні реалії // Українсько-російський договір 1654 р.: Нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали науково-теоретичного семінару). — К., 1995. — С. 15.
- ¹¹ Білокін С. Становище історичної науки в Україні // Український історик. — 1990. — № 1–4. — С. 138–144; Його ж. Чи маємо ми історичну науку // Літера-

турна Україна. — 1991. — 5 січня; Дашкевич Я. Стан української історичної науки та завдання Наукового товариства ім. Т. Шевченка // Дашкевич Я. Україна вчора і нині. — К., 1993. — С. 10–18; Ельченко Ю. Н. Важливі завдання вивчення історичної спадщини // Укр. іст. журн. — 1988. — № 8. — С. 6–10; Забужко О. Деміфілогізація історії // Слово і час. — 1990. — № 3. — С. 36–40; Коваль М. В. Завдання «Українського історичного журналу» в процесі перебудови історичної науки // Укр. іст. журн. — 1988. — № 8. — С. 21–28; Лукін І. Основні напрями перебудови // Укр. іст. журн. — 1988. — № 8. — С. 10–19; Про хід перебудови в інститутах Секції суспільних наук Академії наук УРСР // Укр. іст. журн. — 1987. — № 5. — С. 5–6; Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР // Укр. іст. журн. — 1990. — № 11. — С. 3–9; Санцевич А. Нові вимоги до методики історіографічних досліджень // Укр. іст. журн. — 1988. — № 8. — С. 38–41; Сарбей В. Проти войовничого нігілізму в історичній науці часів перебудови // Українська історична наука на порозі XXI століття. Харківський історіографічний збірник. — Вип. 2. — Харків, 1997. — С. 55–69; У пошуках історичної правди («круглий стіл») // Укр. іст. журн. — 1991. — № 10. — С. 3–10; 1992. — № 2. — С. 3–13; та ін.

¹² Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. — К., 1992.

¹³ Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка. — М., 2000. — С. 104.

¹⁴ Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни... — С. 3.

¹⁵ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція середини XVII ст. — К., 1999. — С. 87.

¹⁶ Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея: проблеми формування еволюції, реалізації. — К., 1997. — С. 314.

¹⁷ Див., наприклад: Гуржій О. І., Смолій В. А. Становлення української феодальної державності // Укр. іст. журн. — 1990. — № 10; Смолій В. А. Українська козацька держава // Укр. іст. журн. — 1991. — № 5; Смолій В. А., Степанков В. С. Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: Проблема державотворення. — К., 1993; Степанков В. С. Українська держава у середині XVII ст.: проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648–1657 роки): Автореф. дис. ... докт. іст. наук. — К., 1993; Його ж. Українська козацька республіка в середині XVII ст.: особливості політичного устрою та соціально-економічних відносин. — Хмельницький, 1990; Його ж. Богдан Хмельницький і проблеми державності України // Укр. іст. журн. — 1991. — № 9, 11; Гуржій О. І. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. — К., 1996; Чухліб Т. В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. — К., 2003; 2-е доопр. і доп. вид. — К., 2005; Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку / Матеріали Всеукраїнських історичних читань. — Вип. 1–8. — К.; Черкаси, 1991–2002; та ін.

¹⁸ Див., наприклад: Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: Нариси з історії ментальності та національної свідомості. — К., 2001; Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: Стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. — К., 2001; Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). — К., 2002; Кресін О. Політико-правова спадщина української політичної

- еміграції першої половини XVIII ст. — К., 2002; Станіславський В. Запорозька Січ та Річ Посполита. 1689–1699. — К., 2004; та ін.
- ¹⁹ Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. — К., 1995; Його ж. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. — К., 1998; Путро А. И. Левобережна Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. — К., 1988; Гой П. Дипломатичні стосунки України з Московщиною. 1648–1651. — Львів, 1996; Струкевич О. К. Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50–80-х рр. XVIII століття (політико-адміністративний аспект проблеми). — К., 1996; Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Українські проекти в Російській імперії // Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х т. — Т. 1. — К., 2004; Україна та Росія: проблеми політичних та соціокультурних відносин. Зб. наук. праць. — К., 2003; та ін.
- ²⁰ Українсько-російський договір 1654 р.: Нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали науково-теоретичного семінару). — К., 1995; Чухліб Т. Переяслав 1654 року та проблема міжнародного утвердження Українського гетьманату. — К., 2003; Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). — К., 2003; Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 р.: історія, історіографія, ідеологія. — К., 2005; Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. — К., 2005; та ін.
- ²¹ Див.: Смолій В. А. Передне слово // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Зб. наук. праць. — К., 2003. — С. 6.
- ²² Штогрин Д. Концепція національної еліти в історіографії Дмитра Донцова // Людина і політика. — 2002. — № 3. — С. 51–52.
- ²³ Історія української культури: У 5-ти томах. — Т. 3: Українська культура другої половини XVII-XVIII століть. — К., 2003.
- ²⁴ Смолій В. А. Деякі дискусійні питання історії Коліївщини 1768 р. // Укр. іст. журн. — 1993. — № 10. — С. 21–29; Його ж. Коліївщина 1769 р.: малодосліджені сторінки історії // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — Вип. 3. — С. 3–12.
- ²⁵ Донченко О. Концепція соціальної психіки суспільства. Стаття друга: соціальні стани та процеси // Філософська і соціальна думка. — 1994. — № 3–4. — С. 39.
- ²⁶ Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830. — К., 1996. — С. 62.
- ²⁷ Див., наприклад: Дашкевич Я. Національна самосвідомість українців на зламі XVI–XVII ст. // Сучасність. — 1992. — № 3; та ін.
- ²⁸ Коллінгвуд Р. Идея истории. Автобиография. — М., 1986. — С. 244.